

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПАРАДИГМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ

У статті О.Ауліна «Соціокультурні парадигми модернізації мусульманського світу» розглядаються причини та особливості соціокультурної модернізації сучасного мусульманського світу, а також визначаються умови, необхідні для оптимізації цього процесу.

Ключові слова: мусульманська цивілізація, модернізація, ісламський світ, ісламізм, діалог цивілізацій.

Сучасна мусульманська цивілізація чинить значний вплив на соціальне життя світової спільноти завдяки своєму високому культурному, економічному, демографічному й конфліктогенному потенціалу. У контексті руйнування однополярної системи світоустрою від початку нового тисячоліття роль ісламського чинника продовжує зростати. Ця тенденція відбувається в умовах системної кризи в мусульманських країнах[1], радикальними проявами якої є, зокрема, насильницькі акції ісламських терористів у різних регіонах світу. На цьому тлі актуалізується рефлексія модернізації мусульманської общини (умми) як можливого джерела позитивних змін, зокрема для нинішньої України, де мусульмани – одна з найактивніших у соціально-політичному плані груп населення.

* О.Аулін – аспірант Національного авіаційного університету.

1[1] За винятком багатих країн Перської Затоки, в яких криза виявляється в меншій мірі внаслідок їх значних нафтових запасів.

Основний зміст статті. Основні соціально-філософські аспекти проблеми розробили А.Ан – Наїм, З.Бжезінський, А.Іонова, Л.Климович, С.Наср, М.Сапронова, М.Степанянц, А.Султангалієва, Л.Сюкияйнен, С.Хантінгтон, Дж.Еспозіто, П.Юсупов у другій половині минулого століття. Внаслідок цього виникла можливість, спираючись на роботи згаданих авторів, а також останні напрацювання Т.Алі, Г.Джемалє, Ж.Кеппеля, А.Муктадар Хана, А.Мухаметова, З.Левіна, Ф.Пертеса, М.Хатамі підійти до рішення задачі дослідження соціокультурних парадигм модернізації умми на початку ХХІ століття.

Під час дослідження трансформаційних процесів у мусульманському світі вважається за доцільне розглядати феномен модернізації як складову частину загального соціально-історичного процесу й домінуючу частину суспільного розвитку. При цьому основна функція модернізації – створення умов для адекватної реакції соціуму на виклики навколишнього середовища. Часовий проміжок – від моменту отримання незалежності більшістю мусульманських країн і заснування відповідної теорії – з другої половини ХХ століття до наших днів. Механізм модернізації полягає в культурному запозиченні й освоєнні інновацій. Атрибутом її виникнення є соціальна криза.

Кризова ситуація в мусульманському світі фіксується більшістю дослідників. Користуючись визначенням Ю.Павленко, нинішній стан співвідношення понять «етносоціальний організм – природне середовище» цілком правомірно розглядати як соціальну кризу умми [Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. – К.: Феникс, 2002. – С. 137-139]. Вона виявляється в пріоритетному розвитку видобувних галузей економік мусульманських країн із одночасним відставанням у галузі наукоємних виробництв²[2]. Серйозні проблеми спостерігаються в системі освіти, науки й соціального захисту. Демографічна ситуація характеризується, зокрема, наявністю значних незатребуваних людських ресурсів, міграція яких створює соціальну напругу в інших, переважно західних, суспільствах. Жорстке придушення внутрішньої опозиції й поразки в політичних і військових зіткненнях із Заходом та Ізраїлем також свідчать про необхідність кардинальних змін в ісламському світі. Інакше могутній конфліктогенний потенціал умми, який охоплює всі види міжконфесійних конфліктів, що визначені А.Арістовою (конфлікти конфесій, етноконфесійні конфлікти, геоконфесійні конфлікти), може реалізуватися назовні й привести до міжцивілізаційного зіткнення за сценарієм С.Хантінгтона.

²[2] Окрім підприємств, пов'язаних з військовою сферою.

Природним виходом із ситуації, що склалася, є модернізація мусульманського світу. Консервація нинішнього стану умми гіпотетично можлива за рахунок автаркії. Проте останню заперечує досвід режиму талібів, що існував в унікальних соціально-географічних умовах Афганістану. Зважаючи на факт проживання значної кількості мусульман за межами ісламських держав, будівництво «нової залізної завіси» для всієї умми бачиться безперспективним.

Початковою стадією модернізації, що припадає на 1950-1960-і роки минулого сторіччя, передбачалися істотні зміни відповідно до західних інноваційних моделей у всіх основних сферах життєдіяльності ісламського світу. Соціокультурна парадигма будувалася на основі дихотомії «традиція-сучасність» і передбачала реформування за західними стандартами соціальних інститутів, політико-правової й освітньої систем, а також секуляризацію суспільного життя. Модернізація вважалася об'єктивним процесом розвитку в напрямку від традиційного суспільства до сучасного. «Як західні аналітики, так і мусульманські експерти були схильні вважати процес модернізації західного типу за необхідне й неминуче та, водночас, вважали релігію головною перешкодою на шляху політичних і соціальних змін у мусульманському світі» [Еспозіто Дж. Ісламська загроза / Міф чи реальність? – Л.: Кальварія, 1999. – С. 23].

Перехідний процес набував рис соціальної революції. Деколонізація мусульманських держав супроводжувалася посиленням національної еліти прозахідної орієнтації. «Приблизно два-три десятиліття після краху колоніальної системи й вступу народів Сходу на шлях суверенної державності тон у мусульманському русі задавали в основному ті лідери, чия позиція була близька до офіційної стратегії розвитку, що «наздоганяє Захід» [Ионова А.И., Султангалиева А.К., Юсупов П.С. Современный ислам, человек и общество. – М.: Знание, 1991. – С. 19].

Разом з тим, слід звернути увагу і на досить потужну опозицію модернізації з боку прихильників традиції. Соціальною базою неотрадиціоналізму виступало, головним чином, мусульманське духовництво. Суть цього соціального явища полягала в спробі улема відповідати духові часу, нічого не змінюючи в традиційній доктрині ісламу.

До другого етапу ісламської модернізації умовно можна віднести трансформаційні процеси 1960-1970-х років. У цей час вже позначилися явні невідповідності між цілями модернізації та її проміжними підсумками. Більшість соціальних проблем залишилися невирішеними. Посилювалася соціальна

дезорганізація, спостерігалось зростання девіантної поведінки й злочинності. Рівень економічного розвитку західних країн, як і раніше, був недосяжним. У соціально-політичній сфері на хвилі націоналізму до влади в мусульманських країнах приходили лідери, які визначали політику ісламського світу до кінця сторіччя: М.Каддафі, С.Хусейн, Х.Ассад, Я.Арафат та інші. Втрачало актуальність пряме протиставлення сучасності й традиції. Остання виявляла стійкі адаптаційні властивості. «Елітарна концепція мусульманських реформаторів та їх послідовників не могла потрошити ортодоксію, яка знаходить спосіб співіснування із сучасністю традиційними засобами» [Левин З.И. Реформа в исламе: быть или не быть? – М.: Крафт+, 2005. – С. 146]. Поступово відбувалася корекція соціокультурної парадигми, яка остаточно сформувалася в 1970-1980-х роках.

Парціальна парадигма модернізації мусульманського світу передбачала здійснення трансформаційних процесів на основі матричної культури. Відмінними рисами часткової модернізації є відмова від периферійної інтеграції до цивілізації-еталону, опора переважно на внутрішні ресурси, освоєння зарубіжних інновацій з урахуванням власних релігійних імперативів.

В останній чверті ХХ століття значна частина соціокультурних змін у мусульманському світі відбувалася на тлі ісламського відродження. У значній мірі генезі останнього сприяло те, що «ні ліберальний націоналізм, ні арабський націоналізм/соціалізм не виконали своїх обіцянок» [Еспозіто Дж. Ісламська загроза / Міф чи реальність? – Львів: Кальварія, 1999. – С. 28].

Основними рисами процесу відродження був відступ секуляризації й одночасне посилення релігійної складової соціуму. Незважаючи на значні зміни, викликані реалізацією модернізаційних проектів в економічній і соціальній сфері, у соціальному житті умми істотно зростала роль релігії, філософсько-релігійних учень і традицій. «З'явився новий релігійний підхід, що ставить за мету вже не ухвалення світських цінностей, а повернення священних основ для організації суспільства, змінивши для цього суспільство, якщо необхідно» [Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ Москва, 2006. – С. 138-139].

Заповнення релігією лакун, що утворилися в соціокультурній сфері після невдач прозахідних реформаторів і світських націоналістів, стає однією з причин виникнення ісламізму, для якого характерне посилення радикалізму мусульманських політичних рухів антизахідної, антимодернізаторської, антисекуляристської спрямованості [Левин З.И. Реформа в исламе: быть или не быть? – М.: Крафт+, 2005. – С. 148].

Соціокультурні парадигми модернізації, про які йшла мова вище, зробили істотний вплив на соціальне життя умми другої половини ХХ століття. Специфіка трансформаційних процесів, полягала в посиленні ролі ісламу в мусульманському світі як соціального, культурного і політичного регулятора. «Іслам – це не тільки релігія, а це і політика, і сім'я, і побут, і багато-багато різних сфер життя. У цьому відношенні дійсно іслам претендує у вигляді шариату... не тільки на регулювання поведінки мусульман в їх релігійному житті, але і все, і вся» [Сюккяйнен Л. Ислам и перспективы развития мусульманского мира. – <http://www.polit.ru.lectures/2006/9/19/sjukijaynen/html>].

У результаті початкова «прозахідна» модернізація мусульманського світу поступово перетворилася на синкретичну «ісламсько-західну». З одного боку, мусульмани «не відкидають урбанізацію, індустріалізацію, розвиток, капіталізм, науку й технологію, а також все, що ці речі означають для організації суспільства» [Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ Москва, 2006. – С.146]. З іншого – для значної частини умми «традиція припускає священну, вічну, непорушну істину як непорушну мудрість, а також її постійну ефективність у різних умовах простору й часу» [Nasr S.N. Traditional Islam in the Modern World. – London – New-York, 1987. – P. 84.].

Для позначення ситуації, що склалася, є доцільним звернутися до історичних паралелей розвитку антагоністичної західному лібералізму соціалістичної системи. При цьому розвиток подій у минулому свідчить про потенційну можливість (у разі відповідних досягнень мусульманського світу у військово-економічній сфері) глобального протистояння, але вже не на політико-ідеологічному, а на культурно-цивілізаційному рівні.

Для встановлення «нового ісламського порядку» на сьогоднішній день існує ряд важливих передумов. Так, на думку Ф.Пертеса, дослідника німецького Інституту Міжнародних Справ і Безпеки, в короткочасній перспективі очікується серйозна трансформація соціально-політичної ситуації на Близькому Сході, яку викликано зміною генерацій еліт, що відбувається сьогодні. Генерація лідера палестинського опору Я.Арафата та правителів Бахрейн, Йорданії, Марокко, Сирії та ОАЕ, які пішли з життя в 1999-2000 рр., а також єгипетського президента Х.Мубарака, голови Лівійської Джамахирії М.Каддафі, сформувалася в основному на панарабському націоналізмі. Натомість їх спадкоємці: нинішній президент Сирії Б.Ассад, король Йорданії Абдулла, король Марокко Махаммед VI, лідер партії ФАТХ на західному березі М.Баргоуті, а також син президента Єгипту Г.Мубарак, не обтяжені негативним досвідом арабо-ізраїльських воєн і конфлікту західно-ліберальної та соціалістичної систем. Більшість молодих

мусульманських лідерів мають якісну західну освіту, їм добре знайомі такі поняття як глобалізація й економічні реформи, вони не є релігійними фанатиками. У той же час нова мусульманська політична еліта є свідком двох воєн із режимом С.Хусейна, палестинської інтифади й терактів, що відбулися у США в 2001 році. Вибір цих людей та їх близького оточення робитиме значний вплив на подальший розвиток соціально-політичної ситуації в ісламському світі у той період, коли історичний процес підходить до чергової точки біфуркації й починається демонтаж однополярного світу [Perthes V. Arab Fathers and Sons. – <http://www.project-syndicate.org/commentary/perthes1/>].

Політика мусульманських лідерів нового покоління зазнає певного впливу з боку сучасних ідеологів ісламізму, позицію яких багато в чому віддзеркалюють погляди Г.Джемаль і М.Муктадар Хана. Останній диференціює «ідеалістичний», «реалістичний» та «ісламістський» підходи до взаємин умми й західного співтовариства. Ідеалісти, на його думку, «концентрують увагу на позитивних аспектах Заходу, таких як демократія й права людини, а реалісти вважають за краще говорити про західний колоніалізм і витрати західної зовнішньої політики» [Хатамі С. Текст виступлення на засіданні ООН, посвященном діалогу цивілізацій. – <http://iran.ru/rus/knigakhatami.php>].

У своїх висновках М.Муктадар Хан спирається на позицію відомого реформатора М.Абдуха про Захід як «ісламський світ без мусульман» і аятоли Хомейні, який неодноразово стверджував, що Захід – втілений сатана, відповідальний за занепад мусульманського світу, та є ворогом умми номер один. Для М.Мухтадар Хана обидва підходи мають на увазі один одного й необхідні, але тільки як доповнення до такого, який відрізняється «збалансованістю й конструктивністю» та є сьогодні домінуючим дискурсом – ісламізму. На його думку, саме ісламізм може стати матрицею вибудовування дійсно рівноправного міжцивілізаційного діалогу, вільного від пригноблення мусульман Заходом.

У свою чергу Г.Джемаль вважає Захід провідником ентропії, а іслам – її природним супротивником. Для того, щоб уникнути знищення мусульманської цивілізації, він пропонує завдати глобальної військово-стратегічної й політичної поразки «системі», створеній «апологетами хаосу», і трансформувати ойкумену відповідно до справжньої авраамічної традиції, де іслам – єдиний шлях до істини [Джемаль Г.Д. Освобождение ислама. – М.: Умма, 2004. – С. 96-108].

Обидва підходи швидше вписуються в хантінгтонівську концепцію зіткнення цивілізацій (і тому несуть потенційну загрозу світовій спільноті), аніж

у запропоновану на рубежі сторіч іранським президентом М.Хатамі нову парадигму міжнародних відносин «діалогу культур і цивілізацій», яка також впливатиме на світобачення «молодого покоління» мусульманських лідерів.

За логікою М.Хатамі, діалог повинен базуватися на принципах рівності сторін, терпимості й взаємної поваги, виразом яких стане уміння «почути» один одного. При цьому неприпустимим є «культурне панування» у формі привласнення будь-якою цивілізацією досягнень іншої, приниження або заперечення її соціально-історичної ролі. Велике значення також надається співвідношенню моралі й політики. Реалізації цієї концепції в політиці повинні сприяти адекватні зміни в етичній сфері. «Найважливішими умовами налагодження “діалогу цивілізацій” є витримка, вірність зобов'язанням і співпраці в політиці й міжнародних відносинах. Понад те, ті уряди, які, спираючись на свою економічну й військову потужність, проявляють зарозумілість і визнають лише мову сили, удаючись до насильства й брехні заради забезпечення своїх інтересів, повинні знайти мудрість і перейти на мову діалогу, і це мусить виражатися в зміні не тільки політико-економічної термінології, а в сутності справи; у політиці належить об'єднати раціональне мислення з відчуттям доброзичливості по відношенню до людини» [Хатамі С. Текст виступлення на засіданні ООН, посвященому діалогу цивілізацій. – <http://iran.ru/rus/knigakhatami.php>].

Аналізуючи, крім перерахованих, релігійний, екологічний і теоретичний аспекти «діалогу культур і цивілізацій», а також звертаючи увагу на живий інтерес з боку вчених, політичних і суспільних діячів до концепції М.Хатамі, можна зробити висновок про те, що вона має реальні шанси стати основою соціокультурної трансформації не тільки мусульманських, але й решти країн світу.

До того ж, на думку відомого ісламознавця Ж. Кеппеля, в XXI сторіччі ісламізм зазнаватиме серйозних проблем в області ідеології. Йому «все важче закликати під свої прапори населення, а створена ісламізмом коаліція соціальних груп, спокушених перспективою швидкого захоплення влади, почала розпадатися» [Кеппель Ж. Джихад: Експансія и закат исламизма. – М.: Ладомир, 2004. – С.15].

У результаті нова ісламська еліта на рубежі зміни століть і тисячоліть отримала сприятливу можливість «полегшити зародження якоїсь мусульманської демократії, зумівши якимсь чином з'єднати культуру й релігію з політичними та економічними реаліями» [Там само. – С. 350].

Висновки. Таким чином, натепер продовження модернізації ісламського світу є нагальною необхідністю. У цьому напрямі мусульманськими країнами досягнуті певні успіхи в соціальній, політичній та економічній сферах. Як і раніше, основним соціальним і культурним регулятором життєдіяльності умми залишається іслам. У зв'язку з тим, що в даний час соціально-історичний процес підходить до чергової точки біфуркації, ісламському світові доведеться здійснювати вибір у рамках дихотомії «зіткнення цивілізацій» С.Хантінгтона або «діалогу культур і цивілізацій» М.Хатами. Як для самої умми, так і світової спільноти в цілому сьогодні особливо актуальною стає поява нової соціокультурної парадигми мусульманської модернізації, яка передбачатиме перехід до «ісламської демократії» на основі загальнолюдських цінностей, власних традицій і вже існуючого західного досвіду. «Людство сьогодні потребує не забуття одних духовних традицій в ім'я гегемонії інших, не антагоністичного їх протиставлення, а зусиль, скерованих на повноту використання всього історичного духовного багатства» [Степанянц М.Т. Мир Востока. – М.: Восточная литература, 2005. – С. 301].

А н о т а ц і ї

В статті **А.Аулина «Социокультурные парадигмы модернизации мусульманского мира»** рассматриваются причины и особенности социокультурной модернизации современного мусульманского мира, а также определяются условия, необходимые для оптимизации этого процесса.

Ключевые слова: мусульманская цивилизация, модернизация, исламский мир, исламизм, диалог цивилизаций.

The article «Sociocultural paradigms of modernization of the moslem world» of Aulin A.A. briefly reviews the reasons and features of sociocultural modernization of the modern Muslim world, and also determines the terms necessary for optimization of this process.

Key-words: Muslim civilization, modernization, Islamic world, Islamism, dialog between civilizations.

